

УДК 14:7.036.75

Цитування:

Слівінська А. Ф., Сапелкіна З. П. Віденський модерн в оптиці філософії емпіріокритицизму Е. Маха (частина II). *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2024. № 4. С. 212–216.

Slivinska A., Sapyelkina Z. (2024). Viennese Modern in the Optics of E. Mach's Philosophy of Empirio-Criticism (Part II). *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 4, 212–216 [in Ukrainian].

Слівінська Аліна Францівна,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри графічного дизайну
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
<https://orcid.org/0000-0002-3317-1370>
aslivinska@dakkim.edu.ua

Сапелкіна Злата Петрівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри психології
та гуманітарних дисциплін
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
<https://orcid.org/0000-0002-5051-2042>
zsapelkina@dakkim.edu.ua

ВІДЕНСЬКИЙ МОДЕРН В ОПТИЦІ ФІЛОСОФІЇ ЕМПІРІОКРИТИЦИЗМУ Е. МАХА (ЧАСТИНА II)

Мета роботи – проаналізувати творчість митців віденського модерну в контексті одного з головних протиріч епохи кінця XIX – початку XX століть між реальним та ілюзорним світом, дихотомією раціонального та емоційного, чуттєвого і надчуттєвого, свідомого і несвідомого, природою і культурою, життям і смертю та ін. Виявити вплив філософії емпіріокритицизму Ернста Маха на розробку теорії нового мистецтва Германа Бара, фундатора й ідейного натхненника «Молодого Відня» і ранню творчість австрійського письменника, виразника ідей декадентства Гуго-Лауренца-Гофмана фон Гофманстала. **Методологія статті.** Дослідження дискурсу віденського модерну здійснювалося шляхом застосування низки загальних методів: історичного, порівняльного, аналітичного, структурного, герменевтичного, символіко-алегоричного та ін. **Наукова новизна.** У статті вперше у вітчизняній гуманітаристиці розглянуто феномен віденського модерну в оптиці філософії емпіріокритицизму Ернста Маха. **Висновки.** Філософія емпіріокритицизму Ернста Маха, репрезентована в тезі «світ є моє відчуття», була однією з ідейно-теоретичних засад віденського модерну, передусім об'єднання «Молодий Відень», вплинула на розробку теорії нового мистецтва Германа Бара, заклала підґрунтя осмислення та осягнення, відображення і репрезентації в ранній поетичній творчості Гуго-фон Гофманстала протиріччя між ілюзією і реальністю засобами художньої творчості та відкрила шляхи його вирішення, проникнення в глибини власного «Я» задля подолання кризи особистості і виявлення взаємозв'язку людини та світу, перебування на межі раціонального і позасвідомого, земного і потойбічного, життя і смерті та його проявлення у творчості.

Ключові слова: віденський модерн, Е. Мах, ілюзія і реальність, естетизм, об'єднання «Молодий Відень», Гофмансталь.

Slivinska Alina, PhD in Philosophy, Assistant Professor, Institute of Design and Advertising, National Academy of Culture and Arts Management; Sapyelkina Zlata, PhD in Philosophy, Assistant Professor, Institute of Practical Cultural Studies and Art Management, National Academy of Culture and Arts Management

Viennese Modern in the Optics of E. Mach's Philosophy of Empirio-Criticism (Part II)

The purpose of the article is to analyse the Viennese Modernism artists' work in the context of one of the main contradictions of the late 19th and early 20th centuries between the real and illusory worlds, the dichotomy of the rational and emotional, the sensual and the supersensible, the conscious and the unconscious, nature and culture, life and death. To reveal the influence of the Ernst Mach's empirio-criticism philosophy on the development of the theory of new art by Hermann Bahr, the founder and ideological inspirer of "Young Vienna", and the early work of the Austrian poet and writer, the exponent of the ideas of decadence, Hugo von Hofmannsthal. **Research methodology.** Research of the discourse of Viennese modernism through the application of a number of general methods - historical, comparative, analytical, structural, hermeneutic and symbolic-allegorical, etc. **Scientific novelty.** The article is the first in the Ukrainian humanities to examine the phenomenon of Viennese modernism from the perspective of the Ernst Mach's empirio-criticism philosophy. **Conclusions.** The Ernst Mach's empirio-criticism philosophy, represented by the claim "the world is my sensation", was one of the ideological and theoretical foundations of Viennese modernism, first of all for the "Young Vienna" society. It had an impact on the Hermann Bahr's theory of new art development, as well provided the foundation for understanding and comprehension, reflection and representation of the contradiction between illusion and reality by means of artistic creativity in the early poetic work of Hugo von Hofmannsthal and opened the ways for its resolution through the penetration into the depths of one's own "I" in order to overcome the personality crisis and reveal the

relationship between man and the world, being on the border of the rational and the unconscious, earthly and otherworldly, life and death and its manifestation in creativity.

Keywords: Viennese modernism, E. Mach, illusion and reality, aestheticism, Young Vienna society, Hofmannsthal.

Актуальність теми дослідження. У першій частині статті головна увага зосереджувалася на проблемі ідентичності, яка актуалізувалася у віденському модерні, оскільки він, як стверджує сучасний французький історик і культуролог, фахівець у галузі інтелектуальної історії Жак Ле Рідер «містив у собі мотив кризи» [5] у різних її модусах одним з яких і була криза ідентичності. Осмислення цієї останньої як вираження нестабільності суб'єкта у плинному і мінливому світі на тлі пророцтв про загибель європейської цивілізації, вичерпаності її цінностей стає квінтесенцією філософії, психології і мистецтва віденського модерну. Е. Мах був одним з тих мислителів, який поставив проблему ідентичності у центр своєї філософської концепції. Варто підкреслити, що ця проблема залишається важливою і у дискурсі сучасної європейської та вітчизняної гуманітаристики з огляду на ряд причин, аналіз яких виходить поза межі статті. Так само залишається актуальною дослідження творчості митців віденського модерну як пошуку рішення одного з головних протиріч епохи модерну - між реальним та ілюзорним світом, уособленням якого стають дихотомії раціонального та емоційного, чуттєвого і надчуттєвого, свідомого і несвідомого через подолання буття на межі між ілюзорністю та реальністю, прориваючись до істинної реальності та виражаючи її у своїй творчості.

Аналіз досліджень і публікацій. Гуманітарний дискурс віденського модерну включає з'ясування специфіки соціокультурних умов його формування, характерні ознаки, розуміння природи творчості як способу осягнення таємниці буття, акцентуація інтуїтивних інтенцій останньої з тяжінням до ірраціонального, особливості реалізації ідеї синтезу мистецтв, аналіз творчої діяльності окремих його представників представлені в роботах як зарубіжних вчених (К.Е. Шорске, Г. Вунберг, У.М. Джонстон, М. Чакі, А. Янік і С. Тулмин, Й. М. Фішер, Ж. Ле Рідер, Е. Тіммс, Е. Баркер, В. Краус, Ю. Наутц, Р. Штефан, Е. Бріке, І. Дворак, Н. Лезер, М. Реймс, В. Гофман, Р. Шмутцлер, Г. Флідл, Д. Лоренц та ін.), так і вітчизняних науковців (М. Ігнатенко, Т. Пічугіна, Б. Сюта, В. Терлецький, В. Чебан та ін.).

Виклад основного матеріалу. У другій частині статті розглядається творчість митців віденського модерну у контексті одного з головних протиріч епохи кінця ХІХ- початку ХХ ст. – між реальним та ілюзорним світом,

уособленням якого стають дихотомії раціо та емоціо, чуттєве і надчуттєве, свідоме і несвідоме, природа і культура, життя і смерть та ін. І у зв'язку з цим їх завдання полягало у подоланні існування/буття на межі між ілюзією та реальністю і тим самим здійснити прорив до істинної реальності, яка прихована під різними науковими і релігійними, етичними і естетичними нашаруваннями, виявити глибинний взаємозв'язок людини і світу та виразити все це у своїй творчості. Одним із шляхів подолання, який активно розробляється у віденському модерні, - це втеча у світ мрій, ілюзій, фантазій і снів: «Життя рятується втечею, що витісняється настроєм, божевіллям, мрією, і забувається» [1, 234].

Концепція Маха полягає у визнанні того, що матеріальна субстанція така ж ілюзорна, як і духовна, а світ характеризується єдністю, оскільки представляє собою динамічний потік однорідних психофізичних елементів-відчуттів, а ідеї та речі, в тому числі, образ автономного суб'єкта суть лише мінливі комплекси цих елементів, тимчасові пучки властивостей, які виникають і знову розпадаються всупереч спробам нашої свідомості увічнити їх за допомогою мови, у тому числі і художньої.

Митці віденського модерну знаходять у філософії Маха підґрунтя для необхідності звернення до міфологічних, казкових, фантастичних, фантазійних, навіяних сновидіннями, ірраціональних у своїй сутності світів, що є продуктом їх індивідуального досвіду. Зміст же цього останнього - «справа наших органів чуття», а сам він розуміється «не як відображення об'єктивного світу, а як внутрішній зміст свідомості, незалежний від зовнішніх впливів» [9, 108, 368].

І тому віденський модерн підпорядкований культу індивідуальності, вираженню особистого, суб'єктивного, а відтак звертається до світу власних емоцій, відчуттів, переживань, тобто до комплексу відчуттів власного «Я», базового постулату філософії емпіріокритицизму. Але, будучи неспроможними знаходити смисл життя поза межами індивідуального досвіду і, рефлексуючи над власним життям у пошуках «Я», представники модерну здійснюють спробу втечі з останнього у світ ілюзій.

Вирішуючи питання щодо джерела пізнання, Мах дійшов висновку, що «в основі будь-якого пізнання лежить інтуїція, яка може стосуватися як чуттєво-відчутного, так і

наочно-представленого і потенційно-наглядного тобто абстрактного» [7, 307-308].

Більше того, розглядаючи наукове пізнання як психічну діяльність, філософ вважає, що головна робота при пошуку нових знань «припадає на частку абстракції та фантазії», а не логіки. І тому зацікавленість віденських митців емпіріокритицизмом, що сприймався як втілення новітнього ідеалу «наукової філософії», пов'язана також і з сприйняттям Е. Махом провідної ролі інтуїції у творчому процесі. Інтуїцію філософ також означає і як «голос» душі», що сприяє формуванню неосяжних смислів [6].

Мистецтво існує як один із способів не лише чуттєвого вираження духовного досвіду людини, а й інтуїтивного осягнення всього суцього. У мистецтві інтуїція і споріднена з нею фантазійність людського мислення, будучи непередбачуваними, здатні на інтуїтивному (ірраціональному) рівні призвести до осягнення основ людського буття, до пізнання законів існування людини та людської спільноти у просторі Всесвіту.

Завдяки інтуїції, пише дослідник творчості Е. Маха, угорський філософ Нірі Криштоф, що у творчому процесі зникають всі перепони, фізіологічне і психологічне зливаються, елемент і відчуття уявляються єдиним цілим, «Я» розчиняється, і все породжується лише вічним потоком, який видається таким, що чи то зупиняється, чи то невинно несеться, все – лише рух звуків, кольорів, тепла, відчуття тиску, простору й часу, що в нас, з іншого боку, все в нас, представляє рух почуттів, настроїв, бажань. Нарешті стало очевидністю все те, що ми давно вже туманно передчували [8].

І тому концепція віденського модерну ґрунтувалася на суб'єктивному уявленні про світ і можливістю його не стільки пізнання як осягнення митцями шляхом інтуїтивного прозріння, що супроводжувалося проривами творчої енергії, фантастичною пульсацією інноваційних ідей. Це призводить до того, що міметична, аристотелівська теорія художньої творчості, характерна для естетичних програм реалізму і натуралізму з їх принципами об'єктивності і зображення художніми засобами найдрібніших фізіологічних подробиць, змінюється кардинально протилежною художньо-естетичною концепцією в основі якої суто особистісне, глибоко суб'єктивне творче начало – інтуїція митця.

В антиміметичній концепції художньої творчості зростає роль і значення естетизму, який у тій чи іншій формі існував у різні епохи, але заявив про себе у модерні, і не тільки віденському, у вигляді теорії «чистого

мистецтво» («мистецтва для мистецтва»), єдиною функцією якого визнається естетична – надання естетичної насолоди. Естетизм, абсолютизуючи самоцінність мистецтва, сповідуючи домінування краси над моральними, релігійними, соціальними та ін. цінностями, проголошуючи аполітичність, набуває значення своєрідної релігії мистецтва віденського модерну, де провідну роль відіграє естетична установка творця.

Естетизм як одна із базових цінностей віденського модерну культивується і за межами власне мистецтва завдяки процесу естетизації під яким розуміється надання тим чи іншим предметам і явищам, що не мають прямих естетичних функцій, естетичних характеристик. І тому естетизм, поширюючись на інші сфери людського буття - соціальну, міжособистісну, політичну, економічну, релігійну і повсякденність, перетворюється на важливу складову культурного життя. Варто зауважити, що незадоволеність реальністю і власну аполітичність віденці компенсували в естетичній сфері, де естетизм і артистизм як специфічний тип життєвої позиції, моделі поведінки, що втілює прагнення людини до самореалізації у вимірах мистецтва поставали як художнє виправдання життя в часи «веселого апокаліпсису» (Г. Брок). А мистецтво віденського модерну у всій різноманітності його жанрів і видів забезпечувало всім бажаним таку можливість. Естетизація суспільного життя була також і спробою «втечі від реальності» у світ ідеальний, ілюзорний, але який видавався за справжній, за більш значущий, ніж реальний.

У роботах Е. Маха і, перш за все, в «Аналізі відчуттів і ставленні фізичного до психічного» члени об'єднання «Молодий Відень» (Jung-Wien) (1890–1897), фактично першого осередку віденського модерну, знаходили підтвердження власного кризового світовідчуття і можливість та здатність «явити» світу, що постає як сукупність мінливих відчуттів, у власних творчих доробках «Я» як комплекс відчуттів, переживань, настроїв, спогадів. І тому основні положення філософії Е. Маха стимулювали розробку теорії нового мистецтва і його художньо-естетичних принципів, яку започатковує Г. Бар, письменник і критик, фундатор та ідейний натхненник «Молодого Відня».

У циклі есе, статей, об'єднаних у збірник «Критика модерну» (Zur Kritik der Moderne), знайшли відображення погляди на мистецтво, постулати нової естетики й постановка завдань, які постають перед митцями. У статтях Die Moderne (1890), «Подолання натуралізму» (1891) на тлі критики натуралізму, який вичерпав свої можливості у створенні копій

дійсності і не відповідає вимогам буремної епохи, він обґрунтовує принципову відмінність розуміння поняття модерн у «молодовіденців» порівняно з їх попередниками. Якщо у натуралізмі воно використовувалося в аспекті означення звернення мистецтва до проблем сучасного життя, то згідно з Г. Баром, бути сучасним означає, виявити здатність розв'язати конфлікт між новим змістом та старою формою мистецтва на користь нової форми, адекватної світогляду епохи, відмовившись при цьому від принципу мімезису.

Г. Бар також стверджував, що найважливішим предметом сучасного мистецтва має стати простір душевного життя, який необхідно шукати «по той бік розуму» у сфері почуттів. Цей простір, «єдиний, ще не роз'їдений неправдою старої культури», і тому містить «найреальніше реального», бо в ньому знімається протилежність зовнішнього і внутрішнього, а надчуттєве відкриває себе в «таїнствах чуттєвого» [2, 85; 2, 99].

В об'єднанні «Молодого Відня» розпочинає свій творчий шлях Гуго фон Гофмансталь, видатний поет ХХ століття, драматург, блискучий публіцист, автор чисельних оперних лібрето і кількох балетів, літературно-критичних статей, есеїв, нарисів, театральних рецензій, в подальшому – один із організаторів музичного фестивалю у Зальцбурзі.

Під впливом філософії Е. Маха, лекції якого він слухав у студентські роки і був знайомий з роботами мислителя з огляду на його популярність в інтелектуальних колах Відня і серед «молодовіденців», Гофмансталь відчуває світ реальності у його миттєвості, плинності, найменших нюансах відчуттів. Однак, це відчуття світу реального зовсім не заперечує і навіть не ставить під сумнів й більш глибоке відчуття таємниці світу, деякої трансцендентності, що важко раціонально осягнути, але на інтуїтивному рівні можна здійснити своєрідний «прорив до трансцендентного». І тому у своїй ліричній творчості і драматургії Гофмансталь артикулює містеріальне, казкове, феєричне, фантазійне, що складають важливі елементи його поезики, яка багато в чому орієнтована на принципи примату мистецтва перед життям. А його інтуїтивне поетично-метафізичне мислення характеризують асоціативність, образність, символізм, метафоричність, поєднані з містичними одкровеннями.

У ранній ліричній поезії Гофманстала, створеній між 1894 і 1897 рр., і яка, вражаючи багатогранністю, вважається вершиною його поетичної творчості, тематизуються глибинні питання буття і людського життя, незбагненність нескінченної плинності часу,

нерозв'язна таємниця світу і загадка буття, що уособлює невблаганна смерть «з очима страху» [3]. осягнення якої недоступне раціональному пізнанню, а можливо лише у сновидінні, коханні, слові, смислове навантаження якого не втратило свого значення від повсякденного використання. Осмислення цієї найстрашнішої таємниці буття і подолання страху перед тлінністю власного життя поет здійснює у драматичних поемах «Смерть Тиціана» (1892), «Дурень і смерть» (1893), віршах «Терцини (Про тлінність) I-III» (1894), «Балада зовнішнього життя» (1895), «Вмирати іншим...» (1895), «Пісня життя» (1896) [3].

У драматичній поемі «Смерть Тиціана» йдеться не про фізичну смерть Тиціана, незрівняного генія Високого Відродження, а вона символізує смерть традиційного уявлення про мистецтво та необхідність створити нове мистецтво, здатне проникнути у таємниці світу. І художник стверджує, що на нього, нарешті, зійшло осяяння, і він осягнув справжню сутність мистецтва і покликання митця. Назвавши свої колишні твори вбогими та тьманими, Тиціан порівнює їх зі своєю майбутньою картиною, над якою працює не покладаючи рук і практично на останньому подиху. Передсмертні страждання та агонія стають для Тиціана справжнім джерелом натхнення і творчої наснаги, а передчуття наближення смерті дає нові сили і надихає художника на створення свого останнього геніального, незрівняного з попередніми, шедевр [4]. І саме завдяки творчості митець долає страх перед тлінністю життя: «Смерть, – пише Гофмансталь у Терцинах II, – пізнаємо легко і без горя» [3].

Згідно з Махом єдина мить, коли людина не усвідомлює своє Я – це мить «сну, глибокого споглядання або мислення», коли ми відчуваємо себе найбільш щасливими [7, 173]. «Найдивніших напрямів, – пише австрійський філософ, – набувають уявлення під час сну. Але у цьому випадку відшукати нитку асоціацій найважче, частково тому, що сліди, які залишається останньою в такому випадку, занадто неповні, а частково і внаслідок частих перешкод слабкими відчуттями сплячого. Пережиті уві сні ситуації, побачені у ньому фігури й почуті мелодії дуже часто стають цінною основою художньої творчості ...» [7, 168].

Сон, сновидіння, мрії наяву, нездійсненні бажання, відчуття, ідеї, фантазії, які з'являються під час сну, стають основою поетичної творчості молодого Гуго Гофманстала. Так, сон навіює і вітер: «Іде борвій весни / В стежках в наготі, / Дивні є речі-сни / В його витті» [3].

У «Герціні III» Гофмансталь виділяє три елементи світобудови: «Три – це одно: людина, річ, сон» [3]. що є і складовими його світосприйняття «всезагального життя» – суб'єкт, об'єкт та взаємозв'язок між ними. І мета поета-сновидця, яким є сам Гофмансталь, досягти цієї всеїдності, де «три суть одне: річ, людина, мрія».

Сновидіння разом з мрією скріплюють єдність «Я» та світу, у них поєднується непоєднуване в реальності, а незначне для свідомості, скороминуще або зовсім не помічене наяву, виразно виявляється, набуває глибоких смислів, обростає значущими деталями, важливими для процесу їх творчої переробки.

У ліриці поета в опції філософії емпіріокритицизму відбувається інверсія ілюзії та реальності: ілюзія, сон – правдиві, а реальність – неправдива, несправжня. І тому Гофмансталь звертається до сну: «Я кажу сну – перебувай, стань правдою, і кажу дійсності – будь сном, зникни».

Наукова новизна. У статті вперше у вітчизняній гуманістиці розглянуто феномен віденського модерну в оптиці філософії емпіріокритицизму Е. Маха.

Висновки. Філософія емпіріокритицизму Е. Маха, репрезентована у тезі «світ є моє відчуття», була однією із ідейно-теоретичних засад віденського модерну, заклала підґрунтя осмислення і осягнення, відображення і репрезентації представниками останнього протиріччя між ілюзією і реальністю засобами художньої творчості та відкрила шляхи його вирішення, проникнення у глибини власного «Я» задля подолання кризи особистості.

Парадоксальна складність і унікальність віденського модерну полягала в тому, що він вирізнявся плюралізмом світоглядних засад та естетичних принципів і поєднував традиції та інновації, антиміетизм і опозиційність стосовно натуралізму і реалізму, естетизм, естетизацію і стилізацію, виточений артистизм, еротизм і сексуальність, дуалізм ілюзії і реальності, інстинктів життя та смерті, означені згодом З. Фрейдом як Ерос і Танатос, кризовість і катастрофізм, втрату ідентичності власного «Я» і її пошуки, динамічність, тяжіння до минулого та спокусу майбутнім, ідею синтезу мистецтв і орієнтацію на рівність всіх його видів, духовно-інтелектуальний зміст мистецтва з його утилітарно-побутовим призначенням. І попри всю свою унікальність і парадоксальність віденський модерн був складовою модерного європейського континууму.

Література

1. Bahr H. *Decadance Wiener Moderne. Literatur, Kunst und Musik zwischen 1890 und 1910*. Stuttgart, 1990. 725 s.
2. Bahr H. *Zur Überwindung des Naturalismus. Theoretische Schriften 1887–1904*. Audgew., eingel. u. erl. v. G. Wunberg. Stuttgart; Berlin; Koln; Mainz, 1968. 244 s.
3. Гофмансталь Гуго. Лірика. Львів: «Листки мистецтва». З друкарні Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1931. 32 с. URL: <http://surl.li/ezrjoc> (дата звернення: 27.09.2024).
4. Гофмансталь Гуго. Смерть Тиціана. Драматична поема. Пер. Остап Луцький. Львів. 1918. Видання «Всесвітньої бібліотеки». № 13. 24с. URL: <http://surl.li/dtbahw> (дата звернення: 27.09.2024).
5. Le Rider J. *Modernity and the Crises of Identity: Culture and Society in Fin-de-Siecle*. 1989. 717 p.
6. Mach E. *The Analysis of Sensations, and the Relation of the Physical to the Psychological (Classic Reprint)* Paperback. 2012. 398 p.
7. Mach E. *Knowledge and Error*. 1976. 432 p.
8. Nyiri Kristof. *A monarchia szellemi eleterol filozofiatorneti tanulmanyok*. Budapest. 1980. 247 ol.
9. Філософський енциклопедичний словник. Київ . Абрис. 2002. 742 с.

References

1. Bahr, H. (1990). *Decadance*. Wiener Moderne. Literatur, Kunst und Musik zwischen 1890 und 1910. Stuttgart [in German].
2. Bahr, H. (1968). *Zur Überwindung des Naturalismus*. Theoretische Schriften 1887-1904. Audgew., eingel. u. erl. v. G. Wunberg. Stuttgart; Berlin; Koln; Mainz [in German].
3. Hofmanstal, Hugo. (1931). *Lyrics*. Lviv. URL: <http://surl.li/ezrjoc> [in Ukrainian].
4. Hofmanstal, Hugo. (1918). *Death of Titian*. A dramatic poem. Trans. Ostap Lutsyki. Lviv. URL: <http://surl.li/dtbahw> [in Ukrainian].
5. Le Rider, J. (1989). *Modernity and the Crises of Identity: Culture and Society in Fin-de-Siecle* [in English].
6. Mach, E. (2012). *The Analysis of Sensations, and the Relation of the Physical to the Psychological* [in English].
7. Mach, E. (1976). *Knowledge and Error* [in English].
8. Nyiri Kristof. (1980). *A monarchia szellemi eleterol filozofiatorneti tanulmanyok*. Budapest [in Hungarian].
9. *Philosophical encyclopaedic dictionary*. (2002). Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.10.2024
Отримано після доопрацювання 07.11.2024
Прийнято до друку 15.11.2024